

ПРОБЛЕМНА ІСТОРИОГРАФІЯ

ОБРАЗ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В РОСІЙСЬКІЙ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Дієвим засобом формування історичної пам'яті є науково-популярна та художня література. Хоча за ступенем охоплення загалу обидва різновиди літератури поступаються літературі навчальній, а звідси й мають вужчий діапазон впливу, проте й вони вносять посутню частку в розвиток суспільної свідомості, і то освіченої частини соціуму. Тим паче, що в нашому випадку в Російській імперії деякі науково-популярні нариси писалися безпосередньо з освітньою метою і були рекомендовані Міністерством народної освіти як додаткова література для шкіл різного рівня (книги І. Катаєва, І. Слепушкіна). З іншого боку, науково-популярна та художня література віддзеркалює стереотипи сприйняття історії української Національно-визвольної війни поза дослідницьким прошарком інтелектуального середовища, взаємодію цього середовища з історіографією та з політикою влад.

Науково-популярний жанр в ділянці історії української Національно-визвольної війни виникає в другій половині XIX ст. Осьовим сюжетом для створення більшості відповідних праць була постать Богдана Хмельницького. Власне крізь призму життєпису українського гетьмана й розглядаються події війни. Однак у хронологічно перших двох науково-популярних творах, які до всього належали російським дослідникам першої руки, подибуємо загальні нариси про війну, вмонтовані в канву "історій" про інші сторінки минулого Російської імперії чи її окремих складових.

Піонером на цій ниві був М. Коялович. На початку 60-х рр. невдовзі після появи десятого тому «Історії Росії з найдавніших часів»¹ С. Соловйова і під її ідейним впливом він зробив спробу подати в науково-популярному вигляді власні концептуальні погляди на історію української Національно–визвольної війни. У рамках «Читань з історії Західної Росії», які вперше побачили світ у 1864 році, а згодом у доопрацьованому вигляді в 1868, 1874, 1883 рр. автор, в рамках цілісного викладу української, білоруської та литовської історії, окремий розділ присвячує Національно-визвольній війні.

Для М. Кояловича Національно-визвольна війна була інструментом майбутнього «остаточного розв'язання російсько-польського питання», під чим в дусі "прагматичної схеми російської історії" розумілося не лише об'єднання усієї киево-руської спадщини під "законною" владою московського монарха, але й знищення польської державності². Україна ж у повній відповідності до офіційних тлумачень влад подавалася як складова Західної Росії. При цьому М. Коялович йде ще далі, оголошуючи українців іманентними прибічниками монархізму. Народ "не дивлячись на руйнівний вплив Польщі, твердо зберігав в собі джерело монархізму"³. Таке анахронічне після опублікованих у 1861–1862 рр. в "Основі" народознавчих праць М. Костомарова накинення українцям згаданої світоглядної риси робилося головню для того, щоб викликати асоціації про одноплемінність населення Московії, України й Білорусі, а

також, щоб додатково обґрунтувати свій концепт про шире бажання українського населення під час Національно-визвольної війни перейти під владу московського царя. Проявом монархізму українців була й підтримка козаками Владислава IV в його прагненні зміцнити королівську владу.

М. Коялович радикалізує тривку вже історіографічну традицію, згідно з якою польський король санкціонує збройний спротив козаків і тим самим улеглітимное майбутню війну. Автор не обмежився тезою про те, що Владислав IV увійшов у становище народу, «сміливо підтримав бажання русских (руських. – В. М.), ласкав козаків», а коли Б. Хмельницький приїхав зі скаргою на Чаплинського, сказав козакам, що «вони мають шаблі, їм залишається добитися своїх прав⁴. Монархіст за переконанням М. Коялович пояснює нерішучість Б. Хмельницького після перших перемог саме небажанням зрадити короля: «Боротьбу він розпочав за порадою короля... Потрібно було очікувати розпоряджень короля чи можливості вступити з ним у прями зносини»⁵. Стосовно безпосередніх причин війни, то вона, за М. Кояловичем, стала наслідком релігійних протиріч та жорсткої антикозацької політики Польщі. Власне коли польській гніт досяг апогею і «здавалося вичепалися всі кращі сили Західної Росії» і навіть «вся її надія на козацтво» й загорілася, підштовхнута діями Б. Хмельницького, нова українсько-польська війна⁶.

Акт Переяславської ради 1654 року. М. Коялович трактує в дусі соловйовського концепту “народної Переяславської ради” як «всенародну раду», «народний акт». При цьому монархічно налаштований “народ” твердив, що “спасіння для нього – у східній Росії”, а Б. Хмельницький пішов у народному фарватері⁷. Вступ Московії у війну з Польщею подано як крок для відновлення «стародавньої державної єдності зі східною Росією»⁸.

Так само, як і С. Соловйов, М. Коялович також не абсолютизував промосковські настрої українців. Натомість констатував, що через незадоволення Віленським перемир'ям український народ «став охолоняти до велико-русів», що московська політика в Україні не відзначалася лояльністю й виваженістю, і це стимулювало поширення антимосковських настроїв. Однак, всю відповідальність за укладення Віленського перемир'я було перекладено на Польщу, а Москву ж виставлено ледве не жертвою Варшави та «злої порадилиці слов'ян» Австрії⁹. Коріння ж появи в Україні антимосковських настроїв виводилися з польських впливів. Без будь-якого аналізу, слідом за С. Соловйовим, стверджувалося, що польські симпатії «жили у вищому козацтві й частково в малоросійському міщанстві», тоді як «простий народ та нижче козацтво були вірні Москві»¹⁰.

Попри це М. Коялович слідом за рецензентом “Богдана Хмельницького” М. Костомарова Г. Єлісеєвим дійшов висновку про появу в українського гетьмана вже в 1648 р. плану «широкої незалежності Західної Росії»¹¹. Цей висновок довгий час не буде належним чином освоєним. Так чітко, як М. Коялович, поставить питання лише М. Драгоманов, а на зламі XIX–XX ст. М. Грушевський¹².

Крізь призму цього гетьманського плану М. Коялович розглядає Зборівську й Білоцерківську угоди, що теж було свіжим струменем в історіографії. Дослідник зауважив, що під час ухвалення Зборівського миру було «зроблено відступ від широкого завдання повної незалежності усієї Західної Росії, про що недавно ще так

ясно говорив Хмельницький»¹³. М. Коялович також чітко підкреслив, що Б.Хмельницький почував себе в Україні повноправним господарем і підтримував стосунки з іноземними державами «як володар країни». При цьому влада Б. Хмельницького нібито «охоплювала в межах Польщі увесь простір русского (руського. – В. М.) племені. Автор ніяк не обґрунтовував це не зовсім коректне положення, яке, очевидно, потрібно було йому, щоб навіювати думку про те, що згідно з Переяславською радою 1654 року під “високу царську руку” перейшли всі етнічні українські землі, але Польща зуміла відвоювати більшу їхню частину.

Означену проблему продовжив М. Бранке зі своєю книгою “Гетьман Богдан Михайлович Хмельницький”, яка витримала два видання (1874 і 1877 рр.). Майже одночасно з нею побачила світ науково-популярна брошура “Зіновій Богдан Хмельницький – гетьман Малоросії” (1876 р.). Обидва нариси витримані строго в дусі концепції “великої російської нації”. Останній з них був рекомендований для використання в школах, що радикально розширювало сферу його впливу на масову свідомість. Про напрямок цього впливу напрощуд яскраво сигналізують вже перші вступні речення: “Малоросія тепер частина єдиної і неділимої держави. А був час коли малоросіяни, будучи росіянами (руськими. – В. М.) підпорядковувалися польським королям”¹⁴. Так само недвозначно задекларував своє кредо М. Бранке, який теж писав з прицілом прислужитися справі народної освіти, а відповідно й формуванню історичної пам’яті у відповідному дусі. Не будучи професійним дослідником, він тверезо оцінював свою спроможність у висвітленні порушеної проблеми і, за його словами, не претендував на “звання автора історичних творів”, а тому бажав, щоб його науково-популярна книга “посіла своє місце в початкових народних школах”. Головним завданням М. Бранке вважав “довести до широкого загалу тверезі поняття про Віру, Царя та Вітчизну”. Крізь цю уварівську призму автор і розглядає діяльність Б. Хмельницького, прагнучи прислужитися тому, щоб “його (Б. Хмельницького. – В.М.) ім’я вічно жило серед народу, щоб воно так би мовити увійшло в тіло і кров народу, щоб народ усвідомив, що Богдан забезпечив йому майбутній розвиток у загальному організмі великої російської сім’ї, приєднавши Малоросію до Росії, щоб, зрештою, його ім’я служило ідеалом прагнень народу до досягнення свого благополуччя”¹⁵.

Відтак обидві праці були покликані забезпечити трансляцію в суспільство ідеї органічного та історично передумовленого поєднання України та Московії в єдиний організм. Автори цілком свідомо долучилися до хору істориків і публіцистів, котрі з цілком очевидною ідеологічною метою прагнули звести Б. Хмельницького на п’єдестал як практичного реалізатора великої ідеї злиття в одне ціле двох гілок “російського племені”.

Згадані науково-популярні нариси є справжніми панегіриками українському гетьманові. Його наділено неабиякими чеснотами в дусі публіцистичних обґрунтувань актуальності побудови в Києві пам’ятника Богданові. До всього автор “Зиновія-Богдана Хмельницького...” безпосередньо агітує за встановлення цього пам’ятника, навіть наводить опис його¹⁶. Б. Хмельницький постає талановитим полководцем, виразником почувань “народу” у боротьбі з Польщею, невтомним борцем за православну віру та за “загальноросійську (“русскую”. – В. М.) національність”, а головне – натхненним

поборником приєднання України до Московської держави¹⁷. Таким Б. Хмельницький залишається до кінця свого життя. За М. Бранке український гетьман “на схилку своїх днів мав утіху бачити здійснення своїх заповітних мрій під скіпетром російського царя¹⁸”.

Заради того, щоб продемонструвати однозначність орієнтації Б. Хмельницького на приєднання українських земель до Московії, обидва автори вдаються до неабиякого “підправлення” подій. Так, у “Зиновії-Богдані...” гетьман постійно мріє про приєднання українських земель до Московії¹⁹. М. Бранке пояснював про турецькі порухи Б. Хмельницького тяжкістю обставин у період, коли московський цар не наважувався прийняти Україну під свою руку. Після переяславські заходи українського гетьмана, спрямовані на встановлення союзницьких відносин з Трансільванією та Швецією, трактуються як прошуки Польщі, яка прагнула змусити Богдана піти на Москву. Гострі розбіжності між ним і Москвою з приводу Віленського перемир'я старанно камуфлюють ся і зводяться до вияву гетьманом легкого незадоволення. Зносини Чигирини з Туреччиною та Швецією подаються одним мазком як тривіальні події.

Концептуально однотипними є сюжети обох авторів про причини козацьких повстань в Україні та Національно-визвольної війни середини XVII ст. Традиційно для російської історіографії за відправний пункт тут береться польська зверхність над Україною, неприродна за своєю сутністю й першопричина всіх нещасть та ненормальностей українського життя, відірваного від загальноросійського тла. Увага акцентується передусім на релігійних протиріччях. Релігійна ситуація в українських землях Корони подається як гнітюча. Чорної барви для опису переслідування православних з боку католиків не шкодується. Для досягнення більшого емоційного впливу М. Бранке приправив такий сюжет фантастичною оповідкою так би мовити “з натури”: “Нерідко натовп п'яних шляхтичів якого-небудь багатого пана вривався в церкву чи монастир, безчинствував, грабував, завдавав монахам і священникам ганебних мук, силуючи їх прийняти унію”²⁰. Педальовання на релігійному гніті, деструктивній ролі унії, протиставлення ворожій православ'ю конфесійної ситуації в Речі Посполитій, благодаті одновірної та “одноплемінної” Московії буде притаманне й решті науково-популярних нарисів. У цьому усі вони органічно перегукувалися з підручниками та з російською науковою літературою з тією лише відмінністю, що в останній релігійний чинник, як правило, розглядався не так спрощено.

Аналогічною була справа з сюжетами про соціальні протиріччя на українських землях Корони. З пристрасстю згадувалося про експлуатацію селян польською та спольщеною шляхтою. Спеціально наголошувалося, на деструктивній ролі орендарів, які надзвичайно загострювали проблему економічних утисків. У підсумку підкреслювалося, що гніт досяг небувалих розмірів²¹. Однак на тлі інвектив в бік польської шляхти явно ідеологічного забарвлення набуває мовчанка про православну українську шляхту. Водночас і М. Бранке, і невідомий автор не забули згадати й прагнення Владислава IV зіпертися на козаків у своєму анти турецькому проєкті та у справі зміцнення своєї влади коштом обмеження прерогатив шляхти й магнатів. Ну й традиційно присутній епізод, пов'язаний зі справою Чаплинського²².

Таке розведення по різних нішах шляхти й короля, попри те, що руйнувало цілісність старанно вибудовуваного образу тотального антиукраїнського тиску з боку

Варшави, буде присутнє в усіх дожовтневих російських науково-популярних нарисах. Запотребуваною була інша функція цього концепту – формування монархічних переконань, з одного боку, та обґрунтування легітимності повстання Б. Хмельницького.

В цілому ж зроблений обома авторами огляд причин української Національно-визвольної війни й за концептуальним закресням, й за змістом (набором сюжетів) цілком вписувався у традиційну парадигму російської історіографії та навчальної літератури й відповідав політичним потребам імперської влади та настроям переважної частини інтелектуальної частини російського суспільства. Вже на цій стадії написання роботи автори засвідчили свою налаштованість іти шляхом, добре второваним їх попередниками в науці та освіті, – просіювати історичний матеріал крізь великодержавницьке сито, не зупиняючись перед свідомими пересмикуваннями, а той вдаючись до відвертих фальсифікацій. При цьому фактичний бік подій описується скоромовкою без деталізації.

Такі підходи яскраво проявилися також при зображенні того періоду діяльності Б. Хмельницького, який передував втечі майбутнього гетьмана на Січ. Приміром, за М. Бранке, протест Богдана підтримувала величезна частина українського козацтва. Справа доходить до того, що обраховується навіть кількість козаків, котрі поділяли погляди Б. Хмельницького (40 тис. осіб). І тільки здобувши таку підтримку, він вирушає на Січ, переконувати запорожців. Врешті Яків Барабаш нібито лише через те виступив проти Богдана, що того обрали гетьманом²³.

Ведучи мову про розгортання війни в Україні після перемог козацького війська на Жовтих Водах та під Корсунем, М. Бранке та невідомий автор перебільшено визначили її як “загальнонародний акт”²⁴. М. Бранке також піддався впливу записок Ганновера й підкреслював особливо нещадне ставлення повстанців до єврейського населення. Зроблено висновок, що “жидів вбивали цілими тисячами, в Південній Росії не залишилося маже жодного жида”²⁵.

З метою відініти велич Б. Хмельницького обидва автори ввели до свого нарису низку спеціальних сюжетів. М. Бранке, наприклад, наголошував на підтримці українським гетьманом кандидатури Яна Казимира під час елекції, а також підкреслював, що після повернення козацького війська з Галичини Б. Хмельницького урочисто зустрічали в Києві як гетьмана, Богом даного²⁶. Невідомий же автор “Зиновія-Богдана...” вдається до свідомого викривлення подій, стверджуючи, що під Зборовим Б. Хмельницький нібито з власної ініціативи припинив громити королівський табір.

Зрозуміло, що в центрі уваги в обох нарисах звично, як на російських авторів, мали перебувати (і перебували) українсько-московські стосунки. Підхід авторів найпоказовіше віддзеркалює оцінка ними Переяславської ради 1654 року: “одновірна Малоросія назавжди з’єдналася з Великою Росією і стала з нею єдиним нероздільним цілим” (автор “Зиновія-Богдана...”); “Росія не пролила жодної краплини крові, не видала жодного рубля на приєднання Малоросії з шістьдесятьма тисячами хороброго війська” (М. Бранке)²⁷. Прикметно, що навіть лексично концептуальний висновок М. Бранке співпадає з відповідними пасажами Д. Бантиша-Каменського та М. Устрялова²⁸.

Відтак зовсім не дивує той факт, що М. Бранке пояснює тривалу невизначеність Московії з українського питання притаманними Олексію Михайловичу чеснотами,

просто таки неймовірними, як на тогочасних (та й не тільки) правителів. Московський цар буцім настільки переймався проблемою дотримання Полянівського миру 1634 р. з Річчю Посполитою, що для нього був потрібен надзвичайно вагомий привід аби розірвати цей “вічний мир”. Перелік порушень з польського боку, які легітимізували курс Москви на військово-політичний союз з козаками встановив Земський собор 1651 р., який ухвалив відоме рішення. Щоб хоч якось показати, що це рішення не залишилось на довгі два з половиною роки на папері, і що Москва негайно взялася за його втілення, М. Бранке конструює схему, за якою відразу по соборі 1651 р. вона була готова прийняти Україну “під високу царську руку”, але завадили... польські послы К. Обухович та С. Вітовський. Ті, з’явившись у Москві у квітня 1651 р. нібито запевнили царя в тому, що Варшава дотримає духу й букви Полянівського миру. Але вже царське посольство В. Унковського та А. Ардаб’єва (червень 1652) вело в Чигирині безпосередні “переговори з Богданом про прийняття його і всього малоросійського народу під покровительство доброї люблячої і справедливої Росії”²⁹.

Переяславська рада подається обома авторами в пафосно-бравурних тонах як дійство, що відбулося на небувалому піднесенні й на одному диханні, без жодної заковики. Про Березневі статті в “Зиновії-Богдані...” немає ні слова. За М. Бранке приїзд до Москви українського посольства в березні 1654 р. призвів не тільки до задоволення Олексієм Михайловичем усіх прохань українського гетьмана та старшини, а й нібито до “ще багатьох милостей” з боку царя.

В цілому представлений в розглянутих науково-популярних нарисах образ Б. Хмельницького та української Національно-визвольної війни були породженням того різновиду російських великодержавницьких підходів, в рамках якого заради “чистоти” представлення ідеї безальтернативної й історично фаталізованої зорієнтованості козацького гетьмана, старшини та широкого українського загалу на приєднання українських земель до Московії визнавалося за можливим абстрагуватися від історіографічної ситуації в тій частині останньої, яка в той чи інший спосіб підважувала цю засадничу настанову. Панегірики на адресу Б. Хмельницького супроводжувалися відмовою автора від використання новітніх досягнень історіографії, в тому числі російської. Мова не йшла навіть про адаптування цих досягнень до ідеологічних потреб. Особливо це помітно на прикладі описів Переяславської ради 1654 р., Березневих статей та політичної ситуації, що склалася у 1654–1657 рр. Своєю строгою відповідністю ідеологічним запитам української політики влад обидва нариси цілком узгоджувалися з текстами про Національно-визвольну війну з тогочасних підручників.

В аналогічній жорстко великодержавницькій концептуальній канві витримані й деякі пізніші науково-популярні нариси, написані на переломі XIX–XX ст. Їхні автори – М. Андрєєв, І. Слепушкін, І. Попов – також у панегіричному ключі подали стислий огляд життя й діяльності гетьмана, не вносячи нічого принципово нового порівняно зі вже розглянутими працями. Для усіх трьох авторів головна вісь української Національно-визвольної війни полягла в акті Переяславської ради 1654 року, яка проголосила об’єднання в одне ціле українського та російського світів. Згідно з М. Андрєєвим Б. Хмельницький “всі руські області сподівався віддати під владу московського царя” та “до кінця життя залишився вірним московському цареві”³⁰. Для

І. Попова “Україна стала російською (русской, – В.М.)”³¹. За І. Слепушкіним відбулося “з’єднання двох Росій: Великої і Малої”, що було “тільки поверненням старої єдності землі російської (русской. – В. М.)”³².

Сама Переяславська рада 1654 р. зображена як символ такого єднання, котре звільнило Україну з-під польського ярма. Використано концепт М. Костомарова про зачитування на раді умов переходу України під царську зверхність, проте розвернуто в інший бік. Як уже вище наголошувалося, українським істориком таке зачитування тлумачилося як встановлення договірних стосунків, взаємних обов’язків сторін, як свідчення того, що цар визнавав державність Гетьманщини і гарантував її збереження. У візії М. Андрєєва та І. Слепушкіна цей акт виглядає як санкція “народу” на відновлення “старої єдності”. “Народ залишився задоволеним цими умовами й охоче присягав московському цареві”, – писав М. Андрєєв³³. В таких самих тонах І. Слепушкін описав прийняття присяги у різних частинах козацької України. У Києві московських посланців виявляється “зустріли урочисто. Все духівництво, громадяни і військо вийшло їм назустріч”³⁴.

Порівняно з М. Бранке та невідомим автором “Зиновія-Богдана...”, М. Андрєєв та І. Слепушкін ще більше додають українському соціуму москвоцентризму. Зокрема, перший з них пішов ще далі Г. Карпова й промосковські прагнення в Б. Хмельницького та козаків помітив ще до втечі майбутнього гетьмана на Січ. Козаки буцім говорили Б. Хмельницькому, що найкращим союзником для них може бути винятково московський цар³⁵. Під кутом імперських інтересів Росії (біжучих і колишніх) М. Андрєєв модернізує політичні концепції Б. Хмельницького настільки, що приписує українському гетьманові намір “остаточно знищити Польську державу та розділити її між сусідніми державами”³⁶. Паралелі тут надзвичайно очевидні.

І. Слепушкін пояснює, чому Б. Хмельницький, зрозумівши, що самостійну українську державу збудувати не вдасться, забажав саме царської зверхності, а не піти під опіку турецького султана чи залишитися під Варшавою, робив це не тільки в рамках релігійного дискурсу. Порівнювалася система визиску селян у Московії та Речі Посполитій. Жорстокішою вона була, “зрозуміло” в останній. Ставлячи все з ніг на голову, І. Слепушкін пише, що хоча в Московській державі й існувало кріпацтво, але тамтешній боярин буцім ніколи так не пригнічував селянина, як польський пан, “не дивився на нього як на бидло”. А тому низи завжди трималися Москви, а до Польщі тягнула лише козацька старшина й та частина шляхти, яка вплилася до середовища старшини³⁷.

Крім того, використавши концепт Г. Карпова “народної православної ради” І. Слепушкін акцентував увагу на тому, що приєднання українських земель до Московії, то справа народна. Навіть Б. Хмельницький та дехто з його найближчого оточення побоювалися, що в Московській державі можуть стати кріпосними. Але “народ” благословив Б. Хмельницького на приєднання. До того ж гетьман нібито ще й радився з Січчю й теж отримав добро³⁸. Врешті, услід за М. Бранке І. Слепушкін стверджував, що Олексій Михайлович довго не наважувався прийняти під свою руку Україну, бо не вважав справедливим порушити Полянський мир.

Властиво перебіг Національно-визвольної війни М. Андрєєв невибагливо виписує в стилі М. Бранке. А сюжети про єврейські погроми, здійснювані козацько-селянським

військом, викладає настільки в схожих висловах, що складається враження про безпосередні запозичення³⁹.

Єдина свіжа думка М. Андрєєва торкається обставин смерті Б. Хмельницького. Автор цілком слушно виділяє в окремий чинник, який пришвидшував відхід гетьмана від життя, “постійні присікування та неприємності, які йому спричиняли московські бояри”⁴⁰.

На відміну від М. Бранке та М. Андрєєва не такими панегіричними стосовно постаті Б. Хмельницького були автор ще однієї науково-популярної книги про українського гетьмана – І. Катаєв, – а також Б. Павлович, який включив до своїх “Оповідань з російської історії” спеціальний нарис “Звільнення Малоросії від польської неволі”. Еластичнішою були нариси І. Катаєва та Б. Павловича і в концептуальному плані. Зокрема Б. Павлович, книга якого витримала 6 видань, відходить від стійкої російської інтелектуальної традиції зображати дуже спрощено й у винятково критичному світлі становище українських земель у Речі Посполитій. “Польське іго” постає як абсолютно унісонна поведінка польської шляхти, королівської влади та покатоличеної української шляхти. Найбільшим відступом, який дозволяли собі російські автори, були сюжети про те, що Владислав IV прагнув обіпертися на українських козаків у своїх змаганнях зі шляхтою за розширення королівських прерогатив та під час організації анти турецьких військових дій, а також буцім вказав Б. Хмельницькому на шаблю, як спосіб розв’язати свою суперечку з Чаплинським. Після праць С. Соловйова ці сюжети широко використовувалися в історіографії, а також, як було вже показано кочували з підручника в підручник.

Натомість Б. Павлович першим зробив принципове доповнення. Він протиставив позицію короля з українського питання і позицію шляхти. Владислав IV виступає поборником релігійної толерантності в державі й воліє аби православ’я в Речі Посполитій не зазнавало утисків. Та агресивно налаштована шляхта не давала королеві втілити свої інтенції в життя. Через те релігійний гніт був однією з головних причин Хмельниччини, а гасло боротьби за віру було засобом мобілізації мас на антипольську війну⁴¹.

Крім того, Б. Павлович доволі детально описуючи обставини укладення Зборівської угоди, вперше як на російську підручникову та науково-популярну літературу, звертає увагу на те, що Ян Казимир мав справу одночасно з татарами і з козаками й було укладено два зборівських договори – польсько-татарський і польсько-козацький. Інакше ніж в російській історіографії Б. Павлович трактує наслідки Зборівського договору для України. Якщо магістральним напрямком була оцінка угоди як польськоцентричного компромісу, який засвідчував на папері більшу поступливість козаків ніж Польщі, а звідси й не відповідав рівню перемог козацької зброї, то Б. Павлович вважав його цілком співвідносним з козацькими претензіями. На думку автора, козаки задовольнили свої амбіції, а тому “весело було козакам після укладення Зборівського договору; вони збиралися відпочити після тривалої і тяжкої війни”⁴². Таке трактування Зборівської угоди стояло ближче до домінуючих підходів до проблеми польської історіографії, яка вбачала в угоді надмірні поступки козакам з боку короля.

В усьому іншому Б. Павлович не був оригінальним і не виходив за межі російської інтелектуальної традиції. У його нарисі подибуємо і тезу про те, що Б. Хмельницький

після Берестецької катастрофи зрозумів, що Козацька держава не може вижити самостійно, і положення про всенародний характер Переяславської ради 1654 року (“народ” перебував навіть на дахах сусідніх з майданом будинків) та про однаковість “народу” стосовно підданя Московії⁴³.

Якщо нововведення І. Павловича не претендували на модифікацію домінуючої на той час великодержавницької парадигми в трактуванні української Національно-визвольної війни, то новації І. Катаєва таки розкритикували окремі складові цієї парадигми. Б. Хмельницький, приміром, постає у І. Катаєва особистістю, яка не тільки наділена достоїнствами, а й припускається прорахунків. Зокрема, помилкою гетьмана вважається нерішучість після Пилявецької битви стояння під Замостям, коли він не наважився просуватися в глиб Польщі і відійшов на Київщину, фактично віддавши полякам опановані перед тим українські терени. Аналогічний закид І. Катаєв робить Б. Хмельницькому за те, що той погодився на укладення в 1649 р. Зборівської угоди. Автор картає гетьмана за те, що не висунув Яну Казимиру умови “дати всьому українському народові козацькі вільності”, у чому автор був предтечею російських радянських концептів, густо замішаних на теорії класової боротьби⁴⁴.

І. Катаєв хоча традиційно для російських авторів підручників та науково-популярних нарисів і відштовхувався від того, що українська Національно-визвольна війна “закінчилася з’єднанням Малої та Великої Росії в одну нероздільну державу”⁴⁵, однак предметно акцентував увагу на зміни, що вносилися Б. Хмельницьким до своєї політичної програми. Про еволюцію політичних концепцій гетьмана він говорить прямо. Її не доводиться вгадувати з контексту як це слід робити у випадку з тими російськими підручниками, у яких присутні відповідні опосередковані натяки. “Дуже вірогідно, – підкреслював автор, – що він на початку повстання не думав про повне відділення України від Польщі. Лише пізніше, переконавшись в неможливості порозуміння з Варшавою, гетьман дійшов думки про “повне звільнення від польської зверхності”⁴⁶. Внаслідок виснаження України тривалою війною Б. Хмельницький зрозумів, що “без допомоги іншої держави Україна ніколи не скине з себе польського іга”. Правда подібну еволюцію І. Катаєв не прив’язує хронологічно.

Кроком вперед для російської науково-популярної літератури було акцентування І. Катаєвим уваги на існуванні численних непорозуміннь та взаємної недовіри між Москвою та Чигирином після оформлення переяславсько-московської системи. У Москві “побоювалися, що козаки можуть у кожному зручному випадку порушити присягу на підданство царю й перейдуть знову до Польщі або до Туреччини”. Козаки ж боялися, що “москалі не виконають переяславські домовленості і будуть зазіхати на козацькі вільності”⁴⁷. Наводилися приклади реакції українського гетьмана на Віленське перемир’я, надужиття московських воєвод, йшлося й про стосунки Б. Хмельницького з Туреччиною та Швецією, які явно не вписувалися в російське бачення підданства України. Щоправда спеціально не відтінювалися інтенції гетьмана, спрямовані на обговорення зі Стамбулом і Стокгольмом проблеми протекторату над Україною султана чи шведського короля⁴⁸. Слід відзначити й те, що автор погодився з М. Костомаровим стосовно зачитування на Переяславській раді умов підданства України Московії. Знайшлося місце в книзі і для Березневих статей, хоча І. Катаєв і уникає визначення їхнього юридичного змісту.

В цілому нарис І. Катаєва трансливав у суспільство пом'якшену великодержавницьку версію, адаптовану до деяких новітніх історіографічних надбань, особливо доробку представників російської історико-юридичної школи. Помітний також вплив змін, які накопичилися в суспільно-політичній ситуації Російської імперії і зокрема в українському питанні. Посилення українського національного руху, втягування в нього дедалі ширшого загалу освічених українців, вплив Галичини, щораз сильніше поширення в українському соціумі модерної української ідентичності змушував реагувати на ці явні ознаки занепаду проекту “великої російської нації”. У І. Катаєва це проявилось в опрацюванні концепту, великодержавницька підкладка якого проявилася на рівні трактування Переяславської ради 1654 року як акту безпосереднього включення українських земель до території Московської держави, до вотчини московського царя, а також через постулювання іманентної історичної передумовленості злиття України й Московії в одне ціле та через типове як на російську інтелектуальну традицію обмеження властиво українсько-польських змагань 1654 роком, після чого розпочалася війна Московії та Польщі за Україну. Показово, що попри специфіку катаєвської версії української Національно-визвольної війни не завадила Міністерству народної освіти рекомендувати науково-популярний нарис “для шкіл народного читання”⁴⁹, що свідчить про ослаблення цензури під впливом зазначених вище чинників.

Схожу оцінку можна прикласти до книги В. Яковенка «Богдан Хмельницький. Його життя та суспільна діяльність», надруковану в 1893 р. у серії “Життя знаменитих людей”. Концептуально В. Яковенко емансипувався від великодержавництва М. Бранке, М. Андрєєва, І. Попова ще більше ніж І. Катаєв. Чого вартий лише той факт, що В. Яковенко рішуче поставив під сумнів віддавна нарижний постулат російської інтелектуальної традиції – тезу про приєднання України до Московії як найбільше благо для українців та росіян з історичної точки зору, як виправлення прикрої історичної помилки XIV ст., коли було нібито по живому розірвано єдиний “руський” організм. Так-от В. Яковенко визнав найбільшим благом для українців утворення в процесі визвольних змагань власної держави, яка б не перебувала під жодною протекцією. Він першим у Росії поза академічною наукою і другий узагалі (після М. Кояловича) прямо писав, що “кращим виходом Хмельницький вважав заснування південноросійського удільного князівства”. Але на ділі він “турбувався про протекцію, а не про удільне князівство”⁵⁰. Тільки на початку XX ст. зусиллями І. Розенфельда та Б. Нольде концепт про намір українського гетьмана усамостійнити Гетьманщину буде реанімовано в російській академічній історіографії.

Розвиваючи проблему політичних орієнтацій українського гетьмана, В. Яковенко визнавав порухи Б. Хмельницького до встановлення над Україною протекторату Туреччини. При цьому, однак мотиви інтенцій гетьмана не виписані. Більше того, традиційно для російської книги різних жанрів наголошувалося, що Б. Хмельницький хапався за ідею турецького протекторату лише тоді, коли “потрапляв у пастку, з якою не було іншого виходу”⁵¹. Хоча була висловлена цілком свіжа для російської інтелектуальної традиції думка про те, що підкорені Туреччиною народи не втратили свої самобутності⁵². А отже натякалося на привабливість для Б. Хмельницького саме цієї риси турецької імперської моделі, а звідси на переваги останньої перед

московською версією. У такий спосіб опосередковано підважувався ще один великодержавницький постулат, який складав основу російських інтерпретацій української Національно-визвольної війни та офіційної ідеології влад – концепт про імпліцитний потяг українського “народу” до перетворення території свого буття на звичайну провінцію Московії.

Власне В. Яковенко йде в розріз з магістральною лінією російської інтелектуальної традиції “віддячувати” низам за Переяслав 1654 року й зображувати їхні дії як символ прояву історичної закономірності, яка, попри все, тягнула до відновлення колишньої єдності “російського тіла”. У В. Яковенка народ тільки заважає Б. Хмельницькому реалізовувати свої плани. Рішуче заперечуючи закиди П. Куліша на адресу Б. Хмельницького в двурушності та віроломстві, В. Яковенко слушно наголошує: “Треба тільки подумати, яким був тоді руський (у В. Яковенка – русский. – В. М.) народ, позбавлений єзуїтами своїх кращих сил, тогочасна чернь, щоб зрозуміти як важко, як навіть неможливо було робити з нею яку-небудь позитивну справу”⁵³.

Однак перелічені сюжети В. Яковенко компенсував тлумаченням Переяславської ради 1654 року. Для нього вона – акт безумовного приєднання України до Московії, а Березневі статті – документ, який зафіксував це на папері. Від приєднання до Московії народ “багато виграв”⁵⁴.

У радянський період в російській історіографії жанр науково-популярної літератури про українську Національно-визвольну війну не прижився. На цій ниві спеціалізувалися українські автори.

¹ Соловьев С. История России с древнейших времен.– М., 1961.– Кн. 5.

² Коялович М. Чтения по истории Западной России. – Спб., 1884. – С. 244–245.

³ Там само.. – С. 230.

⁴ Там само. – С.231.

⁵ Там само. – С.237.

⁶ Там само. – С.233–234.

⁷ Там само. – С.243–244.

⁸ Там само. – С.244.

⁹ Там само. – С.245–246.

¹⁰ Там само. – С.250.

¹¹ Там само. – С.238.

¹² Грушевський М. С. Хмельницький і Хмельниччина //Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1898. – Т. XXIII; Драгоманов М. П. Передне слово до “Тромади” // Драгоманов М. П. Вибране. – Київ, 1991. – С. 294.

¹³ Коялович М. Указ. соч. – С.237.

¹⁴ Зиновий Богдан Хмельницький – гетман Малороссии. – Санкт-Петербург, 1876. – С. 3.

¹⁵ Бранке М. Гетман Богдан Михайлович Хмельницкий. – Москва, 1883. – С. VI.

¹⁶ Зиновий Богдан Хмельницький – гетман Малороссии. – С.29–30.

¹⁷ Там само. – С.28–29.

¹⁸ Бранке М. Указ. соч. – С. VI.

¹⁹ Зиновий Богдан Хмельницький – гетман Малороссии. – С.9.

²⁰ Там само. – С.11.

²¹ Там само. – С.11.

²² Там само. – С.11.

²³ Там само. – С.20.

-
- ²⁴ Там само. – С.23.
- ²⁵ Там само. – С.23.
- ²⁶ Там само. – С.28–29.
- ²⁷ Там само. – С.76.
- ²⁸ Устрялов Н. Русская история.– СПб., 1849; Устрялов Н. Начертание Русской имтории для средних учебных заведений.– СПб., 1854; Бантыш–Каменский Д. История Малой России.– К..1993.
- ²⁹ Бранке М. Указ. соч. – С.41–43.
- ³⁰ Андреев М. Богдан Хмельницкий. – Москва, 1905.
- ³¹ Попов И. Богдан Хмельницкий. – (Присоединение Малороссии к России). Исторический очерк. – Москва, 1904.
- ³² Слепушкин И. О том, как Богдан Хмельницкий освободил Украину от польской неволи. – Киев, 1888.
- ³³ Андреев М. Указ. соч. – С.60.
- ³⁴ Слепушкин И. Указ. соч. – С.40.
- ³⁵ Андреев М. Указ. соч. – С.31.
- ³⁶ Там само. – С.61.
- ³⁷ Слепушкин И. Указ. соч. – С.37
- ³⁸ Там само. – С.38.
- ³⁹ Там само. – С.41–42.
- ⁴⁰ Указ. соч.. – С.41–42.
- ⁴¹ Павлович Б. Рассказы по русской истории. – Москва, 1905. – Вид. 6.
- ⁴² Там само. – С.221.
- ⁴³ Там само. – С.225–229.
- ⁴⁴ Катаев I. Богдан Хмельницкий гетман Малороссии. – Москва, 1901.
- ⁴⁵ Там само. – С.5.
- ⁴⁶ Там само. – С.90.
- ⁴⁷ Там само. – С.84.
- ⁴⁸ Там само. – С.92–95.
- ⁴⁹ Там само. – Москва, 1901. – С.93.
- ⁵⁰ Яковенко В. Богдан Хмельницкий. Его жизнь и общественная деятельность. – Санкт–Петербург, 1893.
- ⁵¹ Там само. – С.39.
- ⁵² Там само. – С.39.
- ⁵³ Там само. – С.40.
- ⁵⁴ Там само. – С.89–93.